

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԻԿԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Շարժառիթներ, դժուարութիւններ, յաղթահարումներ

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, «Հայապատում»ի Յառաջաբանին մէջ, կու տայ մեզի Հայ պատմիչներու ցանկը, թիւով 158, սկսեալ Ագաթանգեղոսէն մինչեւ Հ. Միքայէլ Չամչեան, մատնանշելով իւրաքանչիւրին արժէքն ու կարեւորութիւնը: Խօսելով Մովսէս Խորենացիի Պատմութեան մասին, համառօտ մը կը թուարկէ գրքին յարուցած բանասիրական դժուարութիւնները, ապա՝ խառնելով իրարու իր բանաստեղծի ու հայրենասէրի հոգին՝ հետեւեալ խօսքերով կ'եզրակացնէ հարցը. «Իր ամէն քննադատելի թերութեամբքն հանդերձ՝ հաճոյ եղած են ազգայնոց եւ օտարաց՝ ընծայած ծանօթութիւնքն մեր Հայ ազգի վրայ, յընթացս հազարաւոր տարիներու, որքան եւս մասամբ սոսկ աւանդական ըլլան: Բնիկք եւ օտարք առ նա դիմեն՝ իբրեւ առ աղբիւր ծանօթութեան հին Հայութեան, եւ մեր ամէն պատմչաց հիմն նա է: Այս անզուգական արժէք մ'է, զոր չեն կարող ուրանալ ամէնէն խիստ դատողք եւ դատապարտողք եւս. մանաւանդ օտարք (...): Սակայն եթէ այս (օտար) գիտնականքդ ունենային Խորենացւոյ ժամանակակից՝ իրենց յատուկ նախնեաց քանի մի կտոր աւանդութիւն, ո՛րքան եռանդեամբ եւ նախանձով պահէին, պաշտպանէին եւ պաշտէին, եւ անհաւանից դէմ կռուէին. եւ եթէ մեր պատմչին գրած քանի մի տողերու չափ գտնէին, միթէ իբրեւ սրբազան մասունք չէի՞ն պահէր» (ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 55):

Այս խորհրդածութիւններով՝ կու գամ ներկայացնել անդրադարձութիւններ Մովսէս Խորենացիի Պատմութեան գրքին հրատարակութիւններուն մասին, որոնք կատարուած են Վենետիկի մէջ:

Սարգիս Արֆեպս. Սարաֆեանի հրատարակութիւնը - 1752

Մխիթար Աբբաճօր կեանքի վերջին տարիներուն, այն է 1746ին, Պոլիսէն Վենետիկ կը ժամանէ Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեան, նոյն տարիներու ահանաւոր դէմքերէն մէկը: Մխիթար Աբբայ արդէն իսկ տասնեակ տարիներէ ի վեր նուիրուած էր հրատարակչական գործին, ու ահա Սարգիս Արքեպս. եւս կը նուիրուի նոյն ասպարէզին, ստեղծելով անել կաջութիւն: 1747ին երբ Մխիթար, Անտոն Պորթոլիի տպարանին մէջ տպել տուած էր Սաղմոսարանը, նոյն տարին Սարգիս Արքեպս. ալ կը տպէ նոյնը՝ նոյն տպարանին մէջ, յետ առնելու Մխիթարի հաւանութիւնը, որ անշուշտ չէր կարող մերժել:

Արդար ըլլալու համար, պէտք է ըսենք որ Սարգիս Արքեպս.ի հրատարակած գիրքերէն մասը մը՝ նոյն տարիներուն՝ բնաւ երբեք պիտի չտպէին ո՛չ Մխիթար եւ ոչ իր յաջորդները: Ասոր շօշափելի օրինակն է Գիրք օրինակաց եւ նմանութեան հատորը, որու տպագրութիւնը Սահակ Ահապին Արքեպս. առաջարկած էր Մխիթարի եւ ստացած մերժողական պատասխան, ու նոյն գիրքը 1750ին, Մխիթարի մահէն տարի մը յետոյ, կը տպագրէ Սարգիս Սարաֆեան, միշտ Վենետիկի մէջ:

Ահա այս գրքի շարքին պէտք է դասենք նաեւ Սարաֆեանի 1752ին հրատարակած Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան, այն է՝ Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնը: Մխիթար Աբբաճօր հրատարակած շուրջ յիսուն հատորները, իբր նպատակակէտ ունին Հայ ժողովուրդին հոգեւոր օգուտը, ու նոյն իսկ քերականութեան գիրքերու տեսակներն ու Հայկազեան բառարանն անգամ՝ կը հետապնդեն նոյն այս վախճանը, եւ որով կը բացատրուի թէ ինչու Մխիթար չէ հրատարակած Պատմագիրքեր: Այս տեսակէտով ամէն կերպով գնահատելի է Սարաֆեանի ձեռնարկը, որ ազգին կը հրամցնէ ազգային պատմութեան կոթող մը, յիշեցնելով Առ ընթերցասէր բարեմիտս Յառաջաբանին մէջ՝ Սենեկայի խօսքերը թէ «Պարտ է իմաստնաւարժ եղելոցն պարապիլ նաեւ յանցելոց պատմագրութեանց վերծանութիւն, առ ի կատարունակիլ լրապէս», յորդորելով որ կարդան՝ ո՛չ վիճաբանութիւն յարուցանող գիրքեր, այլ «զօգտաւէտ գրեանս, յորոց օգտին բազումք եւ պայծառանայ բոլոր ազգ մեր»:

Խորենացիի Պատմութեան 1737ին Լոնտոն Վեստոնեան եղբայրներէն հրատարակուած երկլեզու (հայ-լատին) եւ 1828ին Ս. Ղազար հրատարակուածին միջեւ, իննսուն տարիներու կամուրջը կարելի է նկատել Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի կատարած հրատարակութիւնը, որու տպաքանակը թէեւ եղած է «սակաւաւոր թուով» ըստ Յառաջաբանին, սակայն ունեցած է անշուշտ իր բարերար դերը՝ մեր ազգային կեանքին եւ պատմութեան մէջ:

1827ին Ս. Ղազար տպագրուած օրինակը

Մխիթարեան Միաբանութեան պատմութիւնը սովորաբար կապուած է անոր Աբբաներուն, եւ իւրաքանչիւր Աբբայ իր զահակալութեան շրջանին՝ ջանացած է իրականացնել Մխիթար Աբբաճօր զաղափարականը, նկատի ունենալով նոյն շրջանի ազգին օգուտն ու պահանջները։ Այսպէս, Մխիթարի յաջորդ Ստեփանոս Մելքոնեանի յիսնամեայ արքայութեան առաջին շրջանը՝ գրական տեսակէտով՝ կարելի է նկատել շարունակութիւնը Մխիթարի գծին, իսկ Միաբանութեան երկուքի անջատումէն ետք, երբ կը խաղաղի ներքին մթնոլորտը, այն է 1773 թուականէն սկսեալ, զարկ կը տրուի ազգային բնոյթ ունեցող հրատարակութիւններու, որոնց ներկայացուցիչը կրնանք համարիլ 1784–1786 տարիներուն հրատարակուած Չամչեանի եռահատոր Հայոց Պատմութիւնը, 1791ին՝ Ինճիճեանի Տեսութիւն Համառօտ Հին եւ նոր աշխարհագրութեանը, 1793ին՝ Ղազար Փարպեցիի Պատմութիւն Հայոցը, 1794ին՝ Ղարձեալ Ինճիճեանի Ամարանոց Բիւզանդեանը, 1796ին՝ Խորենացիի ընծայուած Գիրք Պիտոյիցը։

Ստեփանոս Արքեպս. Ազոնց երրորդ Աբբաճօր զահակալութիւնը կը տեւէ 25 տարի, 1800էն 1824, որու առաջին տարիներուն ամբողջ Եւրոպան խռովութեան մէջ էր եւ Նաբոլէոնական սպառնալիքը կանգնած էր նաեւ Ս. Ղազարի վրայ։

Ասով հանդերձ զգալի կերպով կը նշմարուի գրական զարթում մը՝ օգտակար ըլլալու ազգին՝ որեւէ տեսակէտով։ Մխիթարեան տիտաններու շրջանն է. Աւետիքեանի շուրջ զգալի է վանքէն ներս, ու կենսունակօրէն գործի վրայ են միասնաբար՝ Չամչեան, Ինճիճեան, Աւգերեան եղբայրները, Զախճախեան, ու ասոնց շունչին տակ կը պատրաստուին Բագրատունի, Բժշկեան եւ այլ միաբաններ։

1802ին Հ. Մկրտիչ Աւգերեան Պոլիս մեկնելէ առաջ՝ իր եղբոր, Հ. Յարութիւնի կը յանձնէ իր գրական պաշարը։ Նոյն տարին Հ. Յարութիւն ալ Պաշպալով մեկնելուն՝ կ'իմացնէ Հ. Մկրտիչի թէ թողած գրութիւններէն «Հայոց գրեանս, ետու ի ձեռս Հ. Յովսէփին ի պահպանութիւն եւ ի գործածութիւն» մինչեւ ի գալ ձեռ, բաց յեղիշէ, զի զայն, հրամանաւ Աբբաճօր, տանիմ ի Պաշպալով» (Հ. Յարութիւն Աւգերեան, Վենետիկէն, 24 Մարտ 1802ին, առ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Պոլիս)։ Այս բացատրութիւնը ցոյց կու տայ թէ 1802ին, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան արդէն իսկ սկսած էր պատրաստել «Հայոց գրեանս», անշուշտ տպագրութեան համար, որոնցմէ Նեղիշէի հատորը Հ. Յարութիւն կը սեփականէ։ Նոյն տարիներուն գրական այս շարժումին սիրտն ու հոգին եղած է միշտ՝ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, որ նկատելով քաղաքական դժուարին կացութիւնը, ու այդ պատճառով տպարանին փակուելը կամ գործին դանդաղելը, չի՛ քաշուիր Պոլիսէն իսկ քաջալե-

րական տողեր գրել Ագոնց Աբբազօր, 26 Նոյեմբեր 1805 թուակիր նամակով. «Մի', եւ մի', աղաչեմ, ի սնոտիս համարեսլիք զստէպ գրեալսն մեր, թէ անդադար լիցին տիպք պէսպէս պիտառնութեանց՝ յամենայն կարգէ հետաքնին, ուսումնական, հրահանգական եւ հոգեւորական բանից, ե'թէ տետրակ, ե'թէ գրքոյկ, ե'թէ գիրք եւ ե'թէ մատեանք. միով բանիւ՝ ա'յն է կեանք ազգիս եւ վանիցս»:

Վրայ կը հասնին Նաբոլէոնի տիրապետութեան օրերը: Երբ երկար տագնապնեւէր յետոյ, կը ստանանք Նաբոլէոնի 17 Օգոստ. 1810ի վճիռը ու Միաբանութիւնս իբր գիտական գրական կաճառ գերծ կը մնայ բնաջնջումէ, այնուհետեւ Ս. Ղազարի Ուխտը պէտք էր արդարացնել ինքզինքն ու իր գոյութիւնը՝ յաչս Եւրոպայի: Մտահոգութիւն մը՝ որ գործի կը մղէր բոլոր միաբանները, իւրաքանչիւրը իր կարողութեան համաձայն, ու այնուհետեւ փոխն ի փոխ լոյս կը տեսնեն եւրոպական լեզուով հրատարակութիւններ, ծանօթացնելու համար Եւրոպայի՝ հայ անցեալը, պատմութիւնը, հոգեւոր ու մտային գանձերը: 1810էն սկսեալ լոյս կը տեսնէ Ներսէս Շնորհալիի Հաւատով խոստովանիմը, նախ վեց լեզուներով, ու բազմաթիւ անգամ վերատպուելով կը հասնի մինչեւ 38 լեզուներով հրատարակութեան: 1812ին, Ներսէս Լամբրոնացիի Ատենաբանութիւնը, իտալերէն եւ հայերէն, Հ. Յարութիւն Աւգերեանի Թարգմանութեամբ: 1816ին, Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի նախաձեռնութեամբ՝ Յովհան Օձնեցիի Ճառ ընդդէմ երեւութականացը, հայերէն եւ լատիներէն: Երկու տարի յետոյ, 1818էն 1826 տարիներուն՝ հրապարակ կը հանուին ու ամբողջ Եւրոպայի գիտնականները գրեթէ յափշտակելով կը խլեն՝ միայն հայերէն ձեռագիրներու մէջ պահպանուած՝ Եւսեբիոս Կեսարացիի Բրոնիկոնը եւ Փիլոն Աղեքսանդրացիի Ճառերը, հայերէն ու լատիներէն, Թարգմանուած Աւգերեանէ: 1829ին Միաբանութեանս հովանաւորութեամբ Կապպել-լետտի կը հրատարակէ Ներսէս Շնորհալիի Ընդհանրական թուղթը եւ Նամականին՝ լատիներէն եւ հայերէն: Ու դեռ ասոնց կողքին կրնանք թուել Զախջախեանի, Սոմալեանի, Աւգերեանի զանազան բառարանները:

Գրական-գիտական այս կենսունակ խմորումին ու շարժումին մէջ է որ կամաց կամաց կը հասուննան նոր ծրագիրներ, միշտ հեռանկարն ունենալով՝ նախ ազգին օգուտը եւ երկրորդ եւրոպական աշխարհը: Ծրագիրներէն առաջինը կ'ըլլայ հրապարակ հանել մեր նախնեաց մատենագրութիւնը՝ լրիւ, ըլլա'ն անոնք պատմական, ըլլա'ն ճառական. բայց որովհետեւ չէր բաւեր գաղափար ունենալը, զայն իրագործելու համար կարեւոր էր նաեւ նիւթական նպաստը, ահա Պոլսոյ մէջ թիկունք կը կանգնին Տիւգեանները, որոնց ծախսով կը պատրաստուին տպագրական նոր տառատեսակներ, ու նոյն գերդաստանէն Վենետիկ հրահանգ կը տրուի՝ «զգործս հարցն մերոց նախնեաց՝ տպեսլիք,

սկսեալ ի գործոց Լուսաւորչին մերոյ մինչեւ ցվերջնոցն (...) չփոխելով բան մի ի գրուածոց նոցա» (Հ. Ստեփանոս Մուրատեան, Պոլիսէն, 10 Յունուար 1817ին, առ Հ. Սամուէլ Սամսարեան, Վենետիկ)։

Տիւղեաններէն եղած առաջարկը, ուրեմն, կը հաղորդուի Վենետիկի մեր միաբաններուն՝ 10 Յունուար 1817 թուակիր նամակով. իսկ այս թուականէն շատ առաջ Ս. Ղազարի մէջ սկսած էր պատրաստութիւնը իրագործելու նոյն ծրագիրը, որու մէկ ապացոյցը տեսանք վերեւ 1802ին Աւգերեան եղբայրներու միջեւ եղած թղթակցութենէն։ Եւ արդարեւ, ներկայիս մեր ձեռագրատան մէջ ունինք մեր Հայրերու գրիչով պատրաստուած նախնեաց մատենագրութեան շարքը, որոնցմէ իբր նմոյշ կ'առնեմ Ձեռ. Թիւ 2441, Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն»ը, որու աւարտին գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Սկիզբն արարի զգործս Խորենացւոյն՝ հանդերձ տարբերութեամբք օրինակաց, յամի Տեառն 1809, յՕգոստոսի, եւ աւարտեցի ի 4 Մարտի 1810»։

Մինչ Տիւղեաններու եւ Վենետիկի միջեւ կը յառաջանան բանակցութիւնները՝ տպագրելու մեր նախնեաց մատենագրութիւնը լրիւ, 1819ին վրայ կը հասնի Տիւղեան գերդաստանին ահաւոր դժբախտութիւնը. Սուլթանին հրահանգով՝ Գրիգոր եւ Սարգիս չէլչպիները կը գլխատուին, իսկ Մկրտիչ եւ Միքայէլ չէլչպիները՝ իրենց պալատին դիմաց կը կախուին. կիներն ու Յակոբ Տիւղեան կ'աքսորուին Կեսարիա։ Թէեւ անկախ Տիւղեաններէն, ուրիշ բարեբար անձերու մեկենասութեամբ եւ Միաբանութեանս զոհողութիւններով կը շարունակուին գիրքերու տպագրութիւնը, սակայն նախնեաց մատենագրութեանը՝ կը յետաձգուի միշտ աւելի, մինչեւ 1823 տարին, երբ Պոլսոյ Գազէզեան, Պէզճեան եւ ուրիշ երեւելի ամիրաներու միջնորդութեամբ՝ Յակոբ Տիւղեան կը դառնայ աքսորէն։

Նոյն տարին Պոլսոյ մէջ կը տպագրուի Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը, որու բնագիր օրինակը, աղէտի օրերուն, Տիւղեանց պալատէն փոխադրուած էր Պոլսոյ պատրիարքարանը։ Տպագրուած հատորին վրիպակները պատճառ կ'ըլլան որ արթննայ Յակոբ Տիւղեանի մէջ իր հայրերու ոգին, եւ հետամուտ կ'ըլլայ որ նոյնը վերատպուի Վենետիկ՝ Եղիշէի միւս երկերուն հետ միասին, սկիզբ տալով յաջորդաբար ամբողջ նախնեաց մատենագրութեան տպագրութեան։

Միշտ 1823ին Հ. Սուբիաս Սոմալ, որ տարի մը ետք պիտի յաջորդէր Ագոնց Աբբահօր, կը դառնայ Հնդկաստան կատարած ուղեւորութենէն, ու անցնելով Լոնտոնէն ու Փարիզէն՝ տեսակցութիւններ կ'ունենայ եւրոպացի գիտնականներու հետ ու կը հասնի այն եզրակացութեան՝ թէ պէտք ենք աճապարել հրապարակ հանելու մեր նախնեաց գրական գանձերը, ուղղելու համար եւրոպացիներու մտայնութիւնը՝ նկատմամբ մեր ազգին։ Եւրոպացիներու համար իտալերէն լեզուով կը պատրաստէ իսկոյն հայ հին մատենագրութեան մասին ծաւալուն

Հատոր մը, ճանչցուած Quadro della storia letteraria d'Armenia անու-
նով: Նոյն այս ուղղութեամբ ունի ծաւալուն նամակ մը, գրուած Ս.
Ղազարէն, 25 Դեկտեմբեր 1823ին, առ Հ. Կարապետ Շապեան, Պոլիս,
որը ի միջի այլոց կ'ըսէ. «Հասարակաց էր ապաքէն մեր ամենեցուն
իդձ հնացեալ եւ բազմատենչ, ի տեսանել ժամ մի յառաջ, ըստ գեղե-
ցիկ փութոյ այլոց ուսումնասէր ազգաց, զգրաւոր վաստակս մերոյս
նախնեաց ի տիպ արձանացեալ համօրէն, կամ գէթ ըստ ընտրելագոյն
եւ ըստ կարեւորագոյն մասին ոսկեղէն վարկուցեալ դարուն»: Կը շա-
րունակէ գրել թէ այս իդձը իր գազաթնակէտին կը հասնի Հնդկաս-
տանի մէջ, երբ կը տեսնէ թէ հնասէր եւրոպացի գիտնականներ՝
զարմանքով կը լսեն թէ մեր ազգին հնագոյն մատեանները դեռ չեն
տպագրուած, ու առանց գիտնալու այս յապաղումին իրական պատ-
ճառը, եւ կամ իրենց ազգին մեղքով ուզելով չափել մեր ազգին կտաւը՝
կը մեղադրեն մեզ իբր դանդաղաշարժներ: Ու նախանձախնդիր հայ
ազգին վարկին ու անունին, Հ. Սուքիաս Սոմալ կ'ուզէ անցնիլ իսկոյն
գործի, ձեռք առնելով միջոց մը. «Եւ զի սկիզբն լիցի, անագան գէթ,
ի տպագրութիւն մատենից նախնեացս, ունէի առ իս եւ բերէի այդը
ի Պոլիս ի վաճառ՝ գհաւաքումն ինչ հնդկային հին եւ նոր դրամոց
ոսկեղինաց, արծաթեղինաց եւ պղնձեաց, գետեղեալ կարգաւ ի զգրոցի
ուրեք, որոյ գին ընդ ամենայն իբր երկու հազար դուրուշ, պիտէր
ծախել ի տպագրութիւն Աղաթանգեղոսեան մատենին»:

Միշտ 1823ին, Սեպտ. 24ին, Փարիզէն, Մխիթարեան կաճառի
անդամ եւ Փարիզի համալսարանի արեւելեան լեզուներու ամպիոնի
դասախօս Շահան Ջրպետ կը խրախուսէ Հ. Յարութիւն Աւգերեանը՝
գրելով. «Տպագրութիւն մատենագրաց մերոց միշտ ցանկալի իմն երեւի
յոյժ յոյժ ամենայն իմաստնոց տեղւոյս. եթէ յայտարարութիւն ինչ
առնիցէք զայսմանէ, ծանուցանելով զանուանս երեւելի հեղինակաց
մերոց, ըստ կարգի այբուբենից եւ կամ ըստ կարգի ժամանակա-
գրութեան, սկսեալ ի Զենոբայ եւ ի Լուսաւորչէն, գուցէ բազում ան-
ձինք եւ մանաւանդ բազում գրքատունք եւ համալսարանք Եւրոպիոյ,
նաեւ իշխանք թագակալք կամեսցին ստորագրել յայն»:

Այսպէս ահա ժամանակով կը հասուննան գաղափարները, եւ ճիշտ
այս շրջանին, այն է 1824ին՝ Հ. Սուքիաս Սոմալեան կ'ընտրուի Աբ-
բայ Միաբանութեանս ու կը սկսի զարկ տալ տարիներու փափաքին,
այն է նախնեաց մատենագրութեան տպագրութեան: Սոմալեան Աբ-
բաճօր քսան տարիներու ընթացքին միաբաններուն գրած նամակնե-
րուն մէջ՝ կարելի է գտնել իւրաքանչիւր տպագրուած գրքի կենսա-
գրական տուեալները՝ իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով: Բայց
անոնցմէ աւելի՝ կը տեսնուի թէ ինչպէս հիմնականին հետամուտ է նա՝
ճոխացնելու Ս. Ղազարի ձեռագրական հաւաքածոն, որպէսզի անոնց
վրայ հիմնուելով անթերի կերպով կատարուին հրատարակութիւնները:

Հ. Եփրեմ Սէթեան Կարին գտնուած օրերուն կ'ընդունի Աբբազօր 10 Յունուար 1826 թուակիրը որ կ'ըսէ. «Այլ դու ուշ դիջիր այդը ազգայնոցն մատենից, որսացեալ ի քոյին ուռկան եւ զՀ. Անանիա. եւ այժմէն զհետ լեր առնուլ տեղեկութիւնս թէ յորո՞ւմ վայրի, յո՞ր խորշ աշխարհաց մերոց գտանիցի փոշոտեալ գրչագրաց յիշատակ: Տեղեկացեալ է մեր աստ թէ ի քաղաքին Արծկէ, ի մէջ պարսպին է փոքրիկ մատուռ մի փակեալ, ուր ի ներքս կան Աւետարան մի եւ ծառընտիր հին եւ երկաթագիր, զորս վաղ ժամանակաց Սէլվեան Տէր Սահակին յաջողեալ է առնուլ եւ բերել այդը, այլ չունելով բաւական դրամս ի պէտս ծախուց ճանապարհին՝ խափանի: Դարձեալ լսեմք թէ ի Բաղէշ, յեկեղեցուջն Հինգ խորան կոչեցեալ, կայ ծառընտիր մի բոլորգիր ի վերայ մագաղաթի, յորում կան, ասեն, յովովագոյն ճառք Ոսկեբերանի, Մանդակունտյ: Զայսցանէ դիւրին է քեզ տեղեկանալ այդը ի Սէլվեանէն կամ յայլմէ բաղիշեցույ, եւ հնարս խորհել ի ձեռս բերելոյ դրամօք, կամ զբուն մատենասն եւ կամ զօրինակս կարեւորացն որ ի նոսա: Խորհուրդն մաղելոյ յաւուր միում զՀայաստան՝ ի սակաւ ամս վճարեսցի, եթէ գիտիցէ յառաջագոյն որ գնալոցն է՝ թէ զի՞նչ աստ եւ զի՞նչ անդ սփիւռ կայցէ ի մատենից: Մարթ է եւ այդը կալով նաեւ ի վարձու ունել զոմանս ի դրագէտ տիրացուից, որպիսի գտաւ առ մօք (Գէորգ) Պալատուռ, եւ առաքել ի գանազան կողմանս աշխարհիս մերոյ, զի օրինակեսցեն ինչ ինչ ի վիթխարի ճառընտրաց, կամ գէթ զյիշատակարանաց վանորէից, զմատենից եւ զառաջնոց ոմանց զգերեզմանագրոց օրինակս բերցեն: Այսչափ ինչ ասել հերթասցի՝ ի գրգիռ անքուն հետաքննութեան հնասիրիդ»:

Այս երկար մէջբերումը թող միայն նմոյշ մը ըլլայ Սուբխա Սոմալ Աբբազօր բազմաթիւ գրութիւններուն, եզրակացնելու համար թէ ի՞նչ էր ծարաւը նոյն օրերուն եւ ինչ ուղղութեամբ էր, առաքելական ու հովուական գործունէութեան կողքին, գրական ու հրատարակչական ասպարէզը: Այս տարիներու Ձեռագիրներ ժողովելու մտահոգութիւնը, սէրը եւ անոր գործունէութիւնը՝ ասպարէզ մըն է առանձին ուսումնասիրութեան:

Տեսնելով թէ ձեռագիրներու սակաւութեան պատճառով կրնար ուշանալ Նախնեաց մատենագրութեան հրատարակութիւնը, որու մեկենաս կ'ուզէր ըլլալ Յակոբ Տիւզեան, Սուբխա Սոմալ Աբբայ կը մտածէ անմիջական լուծումի մը մասին. «Ներուպական կիրթ արտոժակք հանդերձ շայեկանութեամբ, որ զընտիր մատենիկս իւրեանց փոքրադիր տպագրեն, դիւրատար եւ դիւրագին, յորդորեցին զմեզ, զի ինչ ինչ եւ մեք յընտրելոց մատենիցս հանգոյն նոցին փոքրադիր, ի սուղ ժամանակի եւ դոյզն ծախիւք առ այժմ տպագրեսցուք» (25 Յուլիս 1826ին, առ Հ. Կ. Շասյեան, Պոլիս): Արդ, եւրոպական փոքրագիր տպագրութիւններու օրինակին վրայ է որ ծայր տուած է մեր ալ

փոքրագիր գիրքերու նախնեաց հրատարակութիւնը, «Ընտիր Մատենագիրք» խորագրով. իսկ բուն ազնուագոյն շարժառիթը այս կերպով գործելուն՝ Սոմալեան կը մատնանշէ նոյն նամակին մէջ, ըսելով. «զի մի՛ հայ մանկտին ընդ երկար ի կարեւորացն զրկեսցի», այսինքն՝ որպէսզի հայ մանուկը երկար ատեն զրկուած չմնայ կարեւոր նկատուած գիրքերէն:

«Ընտիր Մատենագիրք»ի առաջին թիւը կը նուիրուի Եզնիկի Եղծ աղանդոցին, որու բնագիրը վաղուց պատրաստ էր տպագրութեան, ու լոյս կը տեսնէ 1826ին: Սովորաբար Հ. Արսէն Բագրատունիի կը վերագրուի գրքին բնագրին պատրաստութեան եւ տպագրութեան պատասխանատուութիւնը, ինչ որ գիւանական տուեալներէ չէ կարելի ապացուցանել:

Տարի մը ետք, 1827ին, լոյս կը տեսնէ «Ընտիր Մատենագիրք»ի երկրորդ հատորը, Սովսէս Խորենացիի Պատմութիւն Հայոցը, որու Յառաջաբանին մէջ կը ծանուցուի թէ օգտագործուած է չորս ձեռագիրներ «մին ԶՄԲ ամի, մեւսն ՌՃԻ, մեւս եւս ՌՃԼԲ, եւ այլ անյայտ»: Զեռագիրներու համապատասխան թիւերն են՝ 743, 1530, 869 եւ 1156, որոնց նկարագրութիւնը կը վերապահենք ուրիշ յարմար առիթի:

Այս տպագրութեան բնագիրը, որ ներկայիս կը պահուի մեր Զեռագրատունը, (Զեռ. թիւ 2441), պատրաստած է Հ. Կարապետ Եսայեան, որ 1820ին Վենետիկէն Պոլիս երթալուն՝ կը տանէր հետը, Եղիշէի տպագրելի հատորի թնագրին հետ, անշուշտ յոյսով թէ հոն կրնար հանդիպիլ նոր ձեռագիրներու եւ կատարելագործել տպագրելի բնագիրը: Բայց որովհետեւ վանքին մէջ սկսած էր նման գիրքերու տպագրութեան եռանդը, եւ ինչպէս կը գրէ Սոմալեան Աբբայ, «վաստակաւորք ի պէտս տպագրութեան նախնեացն ընտիր գրուածոց կամակարք են ամենեքին եւ ինքնայօժարք ի գործ, մինչեւ Հօր ձերմակեանին անգամ զուրազն ի բաց թողուլ եւ գրիչ ի ձեռն առնուլ – ըսել ուզելով թէ անկարելին դարձած է կարելի – ի կրկին ընդօրինակումն ինչ ինչ տպագրեաց» (28 Մարտ 1826ին, առ Հ. Եփրեմ Սէթեան, Կարին), զանազան նամակներով կը ստիպէ Հ. Կարապետ Եսայեանը՝ որ փութացնէ վանք ղրկել Խորենացիի եւ Եղիշէի պատրաստած օրինակները՝ որպէսզի սկսի տպագրութիւնը, թելադրելով հոգալ նաեւ տպագրութեան ծախսը, որովհետեւ նոյն շրջանին կը տպագրուէր նաեւ Ոսկեբերանի երկհատոր Մեկնութիւն Մատթէին, եւ «զանձանակ մեր երթալով երթայ եւ սպառի ի ծախս Ոսկեմատենին» (Սոմալեան, 11 Ապրիլ 1826ին, առ Հ. Կ. Եսայեան, Պոլիս): Խորենացիի տպագրութիւնը աճապարելու շարժառիթներէն մէկն ալ այն էր որ լուր կը շրջէր թէ նախկին միաբան Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան Փարիզի մէջ կրնար տպել նոյնը. այս լուրը վանք հասցնողը՝ անցեալին եղած էր Շահան

Յակոբ Զրպետ, եւ մերինները անտարբեր չէին կրնար մնալ ասոր դիմաց. ուստի Աբբահայրը կրկին ու կրկին անգամ կը գրէ Հ. Կարապետի. «ԶՈրենացիդ եւ զԵղիշէ ո՛րպէս ոչ փութացուցից, զի ընդ իս եւ այլք կամին պսակել բազմամեայ աշխատութեանդ, եւ վասն այն գրեցի եւ գրեմ» (9 Յունիս 1826):

Հ. Կարապետ չէր ուզեր աճապարել՝ երկու պատճառի համար. նախ որ կ'ուզէր կատարելագործել գործը եւ այնպէս հրապարակ հանել, եւ երկրորդ՝ որովհետեւ հանդիպած էր Սիսական կողուած ձեռագիր ճառընտրի մը եւ անյաջօրէն օրինակելով ղրկած վանք, որու համար արժանացած էր Աբբահօր քաջալերականին, թէ «ուրախացաք մանաւանդ ընդ գիւտ բազմապատիկ ճառից, զորս ոչն ունէաք եւ որոց կարօտ էաք» (24 Փետրուար 1826):

1826ի Նոյեմբերին նորատիպ փոքրադիր Եզնիկէն օրինակ մը Հ. Կարապետին ղրկելով՝ Սոմալեան Աբբայ կը գրէ. «Տեսանիցես զԵզնիկն մանկացեալ, որում կրտսեր կամ երէց եղբայր լինելոց է Եղիշայն եւ Որենացին զնոյն երկունս լուծցէ» (24 Նոյմբ. 1826):

1827ի Մայիս ամսուն կը սկսի տպագրութիւնը փոքրադիր Եղիշէի եւ Որենացիի, որոնց տպագրութեան հոգը Սուքիաս Աբբահայր առաջին նամակով մը կը գրէ Հ. Կարապետի՝ թէ «յանձնեցի հնասէր քննաբանի Հ. Արսենին (Բագրատունւոյ)» (25 Մայիս 1827), եւ երկրորդ նամակով մը՝ «մանրախոյզ հնասիրի Հ. Արսենին, որ յիւրմէ կողմանէն զաշխատութիւն չխնայէ, որպէս խելամուտ լեալ եմ... ամենայն փութով եւ ջանիւ եւ խորհրդակցութեամբ այլոց՝ գօտի ածեալ վաստակէ» (12 Յունիս 1827): Եւ որպէսզի որեւէ կերպով չվնասուի Հ. Կարապետի պատրաստած Որենացիի օրինակը, որու իւրաքանչիւր էջին ստորեւ նշանակուած են չորս ձեռագիրներու տարբերակները, եւ զայն ձեռագրատան մէջ պահելու համար, Բագրատունի իր կարգին կ'ընդօրինակէ Հ. Կարապետի օրինակը «ճշգրտիւ հետազօտութեամբ եւ երկիւղածագոյն խոտորմամբ ի գրչագրաց» (անդ):

Որենացիի տպագրութիւնը Յուլիս - Սեպտեմբեր ամիսներուն կ'աւարտի, հանդերձ հինգ պղնձատիպ նկարներով, նիւթ ունենալով դրուագներ նոյն Պատմութենէն: Յառաջաբան Ազգէն առաջ ունի նաեւ ընծայական մը՝ ուղղուած Յակոբ Տիգեանին, որուն կը ղրկուի փառակազմ օրինակ մը՝ Սուքիաս Սոմալ Աբբահօր 9 Նոյեմբեր 1827 թուակիր առանձին նամակով, որու բովանդակութիւնը կը հրատակենք՝ Որենացիի Պատմութեան հետ անմիջական աղբրս ունենալուն համար.

Մեծապատիւ Ազնուական Տեառնդ Յակոբայ Զէլէպտյ, ողջոյմ շատ սիրոյ եւ մեծարանաց:

Զգրաւորական պարգեւս Մեծապատիւ Ազնուութեանդ, զառաքեալ գրչագիր մատեանս Նախնեաց եւ Արդեաց, վաղուց ընկալաւք, եւ հաճոյ եղեմ մեզ քան զգանձ ցանկալի, եւ իբրեւ զսէր սրտի Ընծայողիս՝ որոյ

չիք կշիռ եւ ոչ գինք: Առաւելեալ եմք խնդութեամբ եւ անմոռաց շնորհակալութեամբ ընդգրկեալ պահեսցումք ազգաց յազգս ի յիշատակ յաւերժական մտերիմ սիրոյդ եւ ուսումնասէր գեղեցիկ ախորժակացդ: Եւ առաւել ընդ այն եմք շնորհապարտք, զի այդպիսեօք մանաւանդ, որպէս եւ է իսկ հաւաստի՝ քան որո՞վ եւ է այլով իւրիք պատուել զմեզ համարեցար եւ կամեցար եւ արարեք արժանի: Որ զի թէն մեք չիցեմք այնպիսիք, սակայն ընտրութեանդ պատիւ զնոյն մեզ արգահատելով քերէ մեծարանս եւ առաւելն խրախուսէ:

Այլ զի մի՛ շրթամբք եւեթ կամ դիւրեղծական գծագրութեամբ մատանց կարծեսցի պարտական գոհարանութեանս նուէր դուզնաճեայ, ակն կալեալ մնայաք մեծի Գերբողափոր մերոյ անմահական տառիցն տպագրութեան աւարտելոյ, զի եւ ի նմա իրքեւ յարձանի դրոշմեալ անջնջելի գերախտագիտութիւն սրտիցս, զնոյն նուիրեսցումք Արժանաւորագունիդ, իրքեւ առ ի մէնջ դոյզն յիշատակ անարտաքերելի սիրոյ եւ մեծարանաց եւ բարձր վարկի եւ շնորհապարտ խոստովանութեան մերոյ առ մեծապատիւ բարեացապարտ Տէրդ:

Ջոր եւ ահա մատուցանեմք առաջի Ձեր ներող նկատողութեանդ, եւ աղաչեմք՝ հանձնելիք եւ յայսմ պատուասիրել զմեզ, ընդունելով ի փոքու ըղերձիս զսիրտս մեր, որ ուրախանայ դաւանել զիմքն որպէս Ազնուութեանդ, նոյնպէս եւ ազնուագարմ Եղբարցդ հարազատաց եւ համօրէն պերճապայծառ Ազգատոհմիդ.

Աղօթարար ծառայ

Սուփիաս Վրդ. Սոմայեան

Արքեպս. Սիւնեաց եւ Արքայ Ընդհ.

Ի Վենետիկ, 9 Նոյեմբեր 1827

Հոս անցողակի կերպով նշենք նաեւ թէ Մխիթար Աբբահօր օրերուն եւ անկէ ետք ալ, գիրքերու վաճառումը կը կազմէր Միաբանութեանս ապրուստի գլխաւոր եկամուտը: Սակայն տարիները յառաջանալով եւ մանաւանդ քաղաքական պայմանները միշտ աւելի փոխուելով, գիրքի տպագրութենէն եկամուտ կը ձեւանար միայն այն ատեն՝ երբ գիրքը տպագրուէր մեկենասի մը ծախսով, եւ որով եկամուտը կը մնար Միաբանութեանս: Վենետիկի մէջ տպագրուած գիրքը՝ յատկապէս Պոլսոյ մէջ վաճառուած ատեն՝ բնական է որ գնողին համար ծանր թուէր, եւ երբ այս կացութիւնը կը հաղորդուի Սուրբիաս Սոմայեան Աբբահօր, որ կը պատրաստուէր Եզնիկն ու Խորենացին ղրկել Պոլիս վաճառելու, կը ստիպուի տալ բացատրութիւն զբաւաճառ Հայր Աւետիք Բէգմէզեանի՝ զրելով. «Երանի թէ անկարօտ էաք գնոց գրեանցն, եւ ճրի զամենայն գրեանս բաշխէաք», ու կը յիշատակէ կարգ մը եւրոպական հաստատութիւններ՝ որոնք զբամազլուխ հաստատած կը տպագրեն գիրքեր՝

ի նպաստ կրօնքին եւ գիտութեան, ու կը մաղթէ որ մենք եւս օր մը հասնինք այս երջանիկ բախտին ու պատճառ չըլլանք որ զբասէններ մեր պատճառով զրկուին գիրքէն: Եւ դեռ Աբբասայրը կը շարունակէ կատարել համեմատութիւնը մեր եւ եւրոպական հրատարակութիւններուն, ու կը թուէ մեր կատարած զոհողութիւնները, քանի Եւրոպայի մէջ գիրքին տպաքանակը մեծ է, իսկ մերը փոքր, անոնք կը ծախեն անկազմ, իսկ մերը պէտք է ըլլայ կազմուած, անոնք չունին գիրքերու առաքումի ծախսն ու մաքսը, իսկ մենք այդ բոլորով հանդերձ կը ջանանք ամենացած բռնել գիրքին գինը, եւ որով կ'եզրակացնէ. «Թէ չէին ի միջի յօտարաց նպաստը՝ մեք անշուշտ փակէաք զտպարանն, եւ կամ օտար ազգաց գիրս տպէաք, զի կարասցուք ապրել, եւ շահել իսկ ի սակաւուն եւ անաշխատ՝ զյոյովս», որու փորձը ըրած էինք տպելով բազմալեզուեան «Հաւատով Ոոստովանիմ»ը, որու սպառումը զգալի էր եւ շօշափելի՝ Եւրոպայի մէջ, եւ որով նաեւ համապատասխան շահը (27 Նոյմբ. 1827ին, առ Հ. Աւետիք Բէգմէզեան, Պոլիս):

1827ի Ոորենացիի Պատմութեան տպագրութենէն 17 տարի յետոյ է որ 1843ին կը տպագրուի Ոորենացիի Մատենագրութիւնքը լրիւ: 17 տարիներու ընթացքին կը տպագրուին Նախնեաց բազմաթիւ հատորներ, Եղիշէի Մատենագրութիւնքը, Բարսղի Վեցօրեան, Շնորհալիի Բանք չափան ու Թուղթերը, Սեբերիանոսի Ճառերը, Զեհոբ Գլակն ու Յովհան Մամիկոնեան, Մխիթար Հերացիի Զերմանց Մխիթարութիւնը, Փաւստոսի Պատմութիւնը, Կորիւն, Մամբրէ, Դաւիթ Անյաղթի Մատենագրութիւնքը, Յովհան Օձնեցիի Մատենագրութիւնքը, Աթաբանգեղոս, Եփրեմի քառահատոր Մատենագրութիւնքը, Մանդակունիի ճառերը, Յաճախապատում, Գրիգոր Տղայի եւ Լամբրոնացիի Նամականին, Եղիշէի եւ Նարեկացիի Մատենագրութիւնքը, Պատմութիւն Աղեքսանդրի ու Լաստիվերտցի, ու վերջապէս 1843ին Մովսէս Ոորենացիի Մատենագրութիւնքը: Արդարեւ երկար կ'ըլլայ լուսթիւնը, բայց ոչ առանց պատճառի, որոնք պիտի պարզուին յաջորդ տողերուն մէջ:

Խորեմացիի ֆրանսերէն քարգմանութիւնը (1841)

Եւրոպայի գիտնականներու հետաքրքրութիւնը միշտ աւելի աճելով հայ հին աղբիւրներու նկատմամբ, կը ձեռնարկեն թարգմանել իրենց լեզուով մեր կարգ մը պատմագիրքերը, ու յատկապէս Ոորենացիի պատմութիւնը: 1836ին Լը Վալլեան տը Ֆլորիվալ (Le Vaillant de Florival), Փարիզի լեզուագիտական վարժարանի հայերէն լեզուի ուսուցիչ, Փարիզի մէջ կը տպէ Ոորենացիի Պատմութիւնը, ֆրանսերէն լեզուով: 22 Սեպտ. 1839 թուակիր նամակով մը Սոմալեան Աբբայ կը գրէ թէ «Մօն». Լը Վալլեանն աստ առ մեզ կայ ի գեղջ, հանդէպ տանս բնակութիւն կալեալ, առ մեզ ճաշէ միշտ, յորմէ օգտին յոյժ

մերքն ի գաղղիաբանել, որպէս եւ ինքն ի հայկաբանել» (առ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, Հոռոմ): Պոլիսէն, Հ. Գէորգ Հիւրմիւզ, ապագայ Աբբահայրը, իմանալով գրքին վերատպութեան մասին, կը մաղթէ որ այս նոր տպագրութիւնը չնմանի առաջինին, ուր «չէր կարացեալ պահել զընտիր եւ զգեղեցիկ ոճ ճշգրտաբան մատենագրին, այլ եւ բազում եւ անճոռնի իսկ վրիպակք էին ի նմա» (առ Սոմալեան Աբբայ, 2 Հոկտ. 1839):

Թարգմանութեան սրբագրութիւնը աւարտելուն՝ ժամանակ մը հեղինակը կը նուիրուի ծանօթութիւններու ճոխացումին, աջակից ունենալով մեր միաբաններէն՝ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի, որ քաջ ծանօթ էր ֆրանսերէն լեզուին: Թոյլ տրուի մեզի մէջբերել Սոմալեան Աբբահօր նամակի մէկ հատուածը, գրուած 20 Օգոստոս 1826ին, ճիշտ այն օրերուն՝ երբ պատանի Այվազովսկին հասած էր Ս. Ղազար. «Ձգեցուցիք ընդ հուպ եւ նորեկ մանկանցն Որիմացուց զձեւ վանացս: Ի նոցանէ միջինն, Աղեքսանդր, արդարեւ որպէս կանխաւն գրէր Հ. Մինաս (Բժշկեան)՝ գեր քան զհասակն զարգացեալ է յուսումն եւ ի գիտութիւն լեզուաց հայկականիս եւ ռուսերէնին, այլոց եւս լեզուաց ինչ ոչ անտեղեակ, մինչեւ Թարգմանել ի գաղղիականէն, եւ զուարթ վերծանել զհագարացին, զգերմանացին» (առ Հ. Եղիա Թոմաճեան, Հոռոմ): Արդ, նոյն այդ Աղեքսանդրը, դարձած Հ. Գաբրիէլ, դիտել կու տայ Լը Վայլեանի՝ թէ Որեանացիի «Հայոց Մեծացը պէտք չէ Թարգմանել իբր «Մեծ Հայք», հակադրելով «Փոքր Հայք»ի, քանի այս բաժանումը եկամուտ է եւ ներմուծուած Հոռոմէացիներէ: «Ձայս զանազանութիւն իբրեւ գիտաց Լը Վայլեանն - կը գրէ Հ. Գաբրիէլ - զգուշացաւ դնել Grande Arménie, զի մի՛ ստէ իմասցի հակադիր Petite Arménie, եւ յետ բազում քննութեանց ընտրեաց, մանաւանդ թէ հարկ համարեցաւ դնել Noble Arménie. եւ սակայն թուի թէ եւ այդ մակդիր դոյզն ինչ պատերազմող հանդիպեցի լսելեաց ոմանց», եւ որով Հ. Գաբրիէլ լուսաբանութիւն կը խնդրէ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզէն, որու հանգչաւ ունէր յատուկ պաշտամունք (10 Մայիս 1840):

Լը Վայլեանի Թարգմանութեան տպագրութիւնը կը սկսի 1839ի Նոյեմբեր ամսուն, Թարգմանութեան դիմաց ունենալով հայերէն բնագիրը, խնամուած եւ պատրաստուած մեր կողմէ: Տպագրութեան ընթացքին, շաբաթը հինգ օր, արդոյ Թարգմանիչը կը մնայ Ս. Ղազար՝ Աբբահօր յատուկ կարգադրութեամբ, որ գոհ՝ եղած ձեռնարկէն, կը յուսայ օգտակար ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալ Եւրոպայի գիտնականներուն: Սոմալեան Աբբայ կը գրէ Պոլիս գտնուող Հ. Գէորգ Հիւրմիւզի. «Սկսաւ տպագրութիւն Որեանացւոյն ի հայ եւ ի գաղ., հանդերձ հմտական եւ ճոխ ծանօթութեամբք ի գաղղիերէնին, ութա՜ծալ, ըստ դրից հանգոյն նախնեացն մատենից կամ մատենագրութեանց, որ յուսամք թէ յոյժ հաճոյացի գիտնականն Եւրոպայի»:

Գոհ է նաեւ թարգմանիչը, որ սրտին ուրախութենէն՝ չի գիտեր ոտքը ուր դնելը, կը գրէ Սոմալեան Աբբայ. «Ոորենացւոյ տպագրութիւնն յառաջանայ փառաւորապէս եւ թարգմանիչն չգիտէ ուր կոչել առ կայտուելոյ սրտին յանչափ ուրախութենէ» (17 Նոյմբ. 1839, յստակ չէ թէ որո՞ւ ուղղուած է նամակը) :

Գրքին տպագրութիւնը չաւարտած, գործը ընդհատելով, 1840ի Փետրուար ամսուն Լը Վալլեան կը ստիպուի դառնալ Փարիզ, յոյսով որ Նոյն տարւոյն Յուլիսին կարենայ վերադառնալ Վենետիկ, ինչպէս կը գրէ 20 Փետրուարին, Փարիզէն, ստորագրութեան ներքեւ աւելցնելով ստացած տիտղոսը՝ «membre de l'Accadémie de St. Lazare à Venise»: Յաջորդաբար գրուած նամակներէն կ'իմանանք թէ վնասուած ըլլալով թարգմանիչին առողջութիւնը՝ չի կրնար նուիրուիլ գրական աշխատանքի, ու Նոր տարւոյն (1841) մաղթողական նամակին կը միացնէ Collection Orientaleէն երկու հատոր՝ իբր նուէր:

1841ի գարնան Լը Վալլեան Հռոմի ճամբով կը հասնի Վենետիկ (30 Ապրիլին), ու սկսած գործին տպագրութիւնը կ'աւարտի Յուլիս ամսուն: Երախտագիտութեան համար, Լը Վալլեան «յօրինէ արդ զպատմութիւն վանացս ի գաղիերէն բարբառ, ուղղագրելով զանբաւ վրիպակս Պոռէին զպատմականս եւ գեբրականականս» (Սոմալ. Աբբ., 2 Յուլիս 1840ին, առ Հ. Աղեքսանդր Պէշիկթաշլեան, Պոլիս): Այս երկրորդ տպագրութիւնն ալ, հակառակ խնամուած ու սրբագրուած ըլլալուն, օրինակ մը Պոլիս հասնելուն՝ ո'չ Բագրատունի եւ ոչ Յակոբ չէլէպի Տիւզեան կու տան իրենց հաճութիւնը, յատկապէս թարգմանութեան ոճին: Հայր Արսէն Բագրատունի, քննադատի սուր գրիչով կը գրէ թէ «երեւեցաւ խամութիւն գաղղիականին, ոչ ի թարգմանութեան եւեթ, այլ ուր ինքնին շարագրէ թարգմանիչն», ակնարկելով յառաջաբանին, ուր Ոորենացիի սրբութիւնը կը գերադասուի շատ մը սուրբերու սրբութենէն. «Ի Տօն Գիշօթն ընթերցեալ էի այսպիսի բացատրութիւնս առ ի ծաղր ստեղծեալս, եւ ոչ հաւատայի: Յայսպիսի թարգմանչէ անմարթ է յուսալ զՈրենացին գտանել» (Պոլիսէն, 1 Յունուար 1842ին, առ Սոմալեան Աբբայ):

Ճշտում մը: Մատենագիտական ցանկերու համաձայն (Դաւթեան Հայկ, «Հայ գիրքը 1801-1850 թուականներին», Երեւան, 1967, էջ 320-322), այս գիրքը վերատպուած է նաեւ 1845ին, միշտ Ս. Ղազարի տպարանին մէջ: Սա թիւրիմացութիւն մըն է, որովհետեւ 1845 թուականը ամենեւին չի տեսնուիր նորատիպ կարծուած երկհատորներուն վրայ: Վրիպակը անկէ կը յառաջանայ, որ Լը Վալլեան Փարիզի մէջ փոխած ու վերատպած է գիրքին միայն անուանաթերթը, առանց նշանակելու թուական, գիրքը ընծայելով Նիկողայոս Ա. ձարին, անուանաթերթին դիմաց դնելով նաեւ ձարին պղնձատիպ պատկերը: Այս առիթով վերատպած է նաեւ, մեզի անծանօթ պատմաոճերով, 1841ին

Վենետիկ տպուած խորենացիի ֆրանսերէն Յառաջաբանը, աւելցնելով նաեւ ֆրանսերէն լեզուով Հայաստանի գունաւոր քարտէս մը (30×22,6 սմ.) որու վրայ նշանակուած է «1841» թուականը: Ս. Ղազարի մէջ ունինք երրորդ օրինակ մը (միայն առաջին հատոր), առանց անուանաթերթի, որու սկիզբը կան ֆրանսերէն լեզուով երկու գրութիւններ. Notice Biographique sur Moyse Khorénatzi, (pg. 1-14); Etude sur Moyse de Khorène, lue au congrès historique de 1838, par R. Leudière, (pg. 1-28):

Խորենացիի իտալերէն գոյգ թարգմանութիւնները (1841)

ԺԹ. դարու սկիզբը, գրական զարթումին հետ, Ս. Ղազարի մէջ կ'արծարծի լեզուաազիտութեան սէրը: Այդ էր դարուն պահանջը եւ ժամանակներու հետ քալելու ստիպողութիւնը: Այս իսկ պատճառով 1801ի միաբանական ընդհանուր ժողովին կ'առաջարկուի որ նորընծաները, իւրաքանչիւրը իր առումին համաձայն՝ սորվի լեզու մը, Միաբանութեան օգտակար ըլլալու նպատակով: 1805ի օրագրութիւններու մէջ կը կարդանք թէ միաբաններէն ոմանք կը սկսին առանձին դաս առանել իտալերէն լեզուի: Պոլիսէն Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը խնդրէ որ վանքին մէջ լեզու դասաւանդէ աշխարհական վարժապետ մը, խոստանալով իր անձնական միջոցներով հայթայթել վարժապետին համար եղած ծախսերը: Նման պարագաներու, երբ Աբբան կ'ուզէ գոհացնել բոլոր միաբանները, կը մատնուի դժուարութեան. եւ իրապէս Ագոնց Աբբայ պատասխանելով Ինճիճեանի՝ կը գրէ. «Դու այտի աղաղակես վասն իտալական լեզուի՝, արեւմտեայ՝ վասն լատինականին, աստ ոմանք վասն գաղղիականին, ոմանք վասն գերմանականին, իսկ հայն վասն իւրումն բնիկ լեզուի, որում մերքն պարտին լինել հեղինակք եւ ուսուցանողք» (21 Յունիս 1816), ու նոյն նամակով կը պարզէ թէ արդէն իսկ երկու միաբան ղրկած է Հռոմ՝ կատարելագործելու իտալերէն լեզուն, եւ թէ կը յուսայ որ մօտ ատենէն բացուի Վենետիկի մերձակայ Փատովա քաղաքին մէջ լեզուաազիտութեան ամպիոն, որմէ կրնայինք աւելի դիւրաւ օգտուիլ:

Այսքանը կարեւոր համարեցանք նշել, պարզելու համար յետագայ հսկայ ծրագիր մը, այն է իտալերէնի թարգմանել մեր նախնեաց բոլոր պատմագիրքերը՝ Եւրոպայի գիտնականներուն ծանօթացնելու համար մեր ազգային արժէքներն ու մեր մեծութիւնը: Սոմալեան Աբբայ իր այս գաղափարը կը յայտնէ 25 Հոկտեմբեր 1839 թուակիւր նամակի մը մէջ, յիշելով յատկապէս «Թարգմանութիւն խորենացւոյն, չլինիցի այժմ ըստ առաջնոյ նուազին, որ ճաշակ ինչ էր այն առժամայն եւ թերակատար. քանզի ընթերակայութիւն մերոցն եւ փաւկցութիւն յամենայնի՝ յուսամ թէ ընտիր գործեսցեն զգործն եւ նախանձելի» (առ Հ. Գէորգ Հիւրմիւլզ, Պոլիս):

Անկախ վանքին այս ծրագիրն է, տարի մը յետոյ, 1840ին, լուր կը չըջի թէ Սարտենիոյ թագաւորը կը մտածէ իր ծախսով տպել տալ հայկական բոլոր պատմագիրքերը, իտալերէն թարգմանութեամբ եւ ծանօթութիւններով. ու այնպէս կը թուի որ արքան այս որոշումը առած ըլլայ՝ իտալացի հայագէտ Ճիուզէփփէ Կապպելլետտիի ձեռքով կատարած ինճիճեանի «Հնախօսութիւնը Հայաստանի» իտալերէն թարգմանութենէն, որ Կապպելլետտիի ընծայականով մը նուիրած է նոյն թագաւորին (տե՛ս նամակ՝ Սոմալ. Աբբ. առ Հ. Գ. Հիւրմիւզ, 6 Մարտ 1840): Վանքին մէջ կը ստեղծուի բացառիկ խանդավառութիւն, իրագործելու այս գաղափարական ծրագիրը:

Հոս կը ստիպուինք բանալ փակագիծ մը, լուսաբանելու համար յետագայ դժուարութիւն մը:

Կապպելլետտի Վենետիկի կղերէն իտալացի հայագէտ քահանայ մըն է, ծանօթ Միաբանութեանս, մանաւանդ թէ անդամ կաճառիս: 1829ին լատիներէնի թարգմանած է Ներսէս Շնորհալիի «Ընդհանրական թուղթ»ն ու Նամականին, եւ որով ծանօթ անձ գիտական աշխարհին: Գիրքը տպուած է Ս. Ղազար, հայերէն ու լատիներէն լեզուներով: 1840ին կը հրատարակէ Եղիշէի «Յաղագս Վարդանանց պատերազմին» միայն իտալերէն թարգմանութիւնը, եւ այս աշխատութիւնն ալ կը տպագրուի Ս. Ղազար: Տարի մը ետք, 1841ին, կը հրատարակէ Խորենացիի «Պատմութիւն Հայոց»ի իտալերէն թարգմանութիւնը, որու տպագրութիւնը կը կատարուի ոչ թէ Ս. Ղազար՝ այլ Վենետիկի Անտոնելլի տպարանը: Տարուան մը ընթացքին այս փոփոխութիւնը, կամ Կապպելլետտիի մեզմէ հեռացումը արդիւնք է մեզի անծանօթ իր մէկ քաղաքական յանցանքին, որու համար իննամսեայ բանտարկութեան վճիռ կը ստանայ, բայց Վենետիկոյ Պատրիարքին եւ բարեկամներու միջնորդութեամբ վճիռը կը մնայ անգործ: Սոմալեան Աբբայ 11 Մայիս 1841 թուակիր նամակի մը մէջ կը գրէ թէ «եւ մեզ իսկ հարկ եղեւ՝ ժողովով հեռացուցանել ի մէնջ զվնասակարն մերոյ համբաւոյն, սմին իրի եւ հաճ ձեռն արկաք ի թարգմանութիւն ազգային պատմագրաց մերոց, սկսեալ ի Խորենացւոյն» (առ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, Հոռմ):

Նոյն օրերուն, մեր միաբաններէն Հ. Յովհաննէս Սորդուճեան, տպարանի պատասխանատու Հայրը, 5 Մայիս 1841 թուակիր նամակով մը՝ կու տայ բացատրութիւններ Կապպելլետտի թարգմանութեան եւ հրատարակութեան. «Սովորեալ Քափէլլէթեայ պարծել առ օտարս վաստակովք եւ անուամբ մերով, այլ միշտ ի վնաս մեզ վասն անխոհմութեան իւրոյ, յետ տպագրելոյ զԵղիշէն, թարգմանեալ յուսանողաց Ռափայէլեան դպրոցին, խորհեցաւ արդ տպել եւ զԽորենացին, ունելով զՎիստոնեայց թարգմանութիւնն եւ զուղղագրութիւնս եւ զծանօթութիւնս Վ. Հ. Աթոռակալին (Հ. Մ. Աւգերեան) մերոյ: Եւ

ոչ այսչափ, այլ եւ յաւելու յիւրմէ ծանօթութիւնս երգիծականս ընդ-դէմ բազմաց յականաւոր արանց, ընդ որս ոչ խնայեաց ի Պարոն Լըվալլեանն, որ ամենայնիւ ի մեզ է արարեալ ապաստան զթարգմանութիւն իւր: Զայսոսիկ տեսեալ Միաբանութեանս, եւ զմտաւ ածեալ զվնասն զոր կարէր առնել Քափէլլէթթի ծանօթութեամբ իւրով, հաստատեաց տպագրել ինքնին յիտալեանն զՈրբենացին, զոր եւ ապսպարեաց ի ճարտար իտալագէտն Թոմազէօ, հանդերձ պիտանի ծանօթութեամբ, զորս պատրաստէ Վ. Հ. Գաբրիէլ (Այվազովսկի): (...) Արդարեւ չէր ինչ փոյթ եթէ այլ ոք գրէր զամենայն եւ զես աւելին քան զոր գրէ Քափէլլէթթի. այլ զի ամենայն ոք ճանաչէ զնա ուսեալ առ մեօք զհայկականն, եւ զի ունի ի ձեռին վկայական անդամակցութեան ճեմարանի Ս. Ղազարու (ի շնորհելոյ բարեկամաց իւրոց), եւ այնպէս դրոշմէ ի ճակատս մատենից իւրոց, վնաս մեծ գործէ եւ կասկածելիս առնէ զմեզ առ ամենեսին» (առ Հ. Իգնատիոս Փափազեան, Հոռմ):

Կրնանք ըսել որ Կապպելլետտիի կատարած այս թարգմանութիւնը արագացուցած ըլլայ վանքին գործունէութիւնը՝ որ արդէն իսկ սկսած էր, եւ նոյն տարին, 1841ին, Ս. Ղազարի տպարանին մէջ կը սկսի տպագրութիւնը Որբենացիի իտալերէն թարգմանութեան՝ կատարուած Միսիթարեան միաբաններէ, վերատեսութեամբ իտալացի Թոմմազէոյի: Այս տպագրութեան լուրը Սոմալեան Աբբայ կը հաղորդէ Հ. Արսէն Բագրատունիի, յատկելով թէ «եւ արդ սկսեալ է իտալերէն Որբենացուոյն տպագրութիւնն՝ իբր յառաջընթաց այլոց հայեցի պատմագրաց մերոց, ի լոյս ընծայելոց ի նոյն բարբառ» (16 Ապրիլ 1841ին, առ Հ. Արսէն Բագրատունի, Պոլիս):

Որբենացիի իտալական երկու թարգմանութիւններու տպագրութիւնները գրեթէ կ'ընթանան միաժամանակ: Երբ մերը կը հասնի գրեթէ իր աւարտին՝ Սոմալեան Աբբազօր ձեռքը կը հասնի Կապպելլետտիի տպագրութեան առաջին պրակը, որու համար կը գրէ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի. «յորում որչափ տողք են՝ նոյնչափ անհեթեթ վրիպակք» (30 Մայիս 1841): Նոյն նամակով Աբբազայրը կը յանձնարարէ որ Հ. Անտոնիոս Սոֆեալեան փութով աւարտէ Ղազար Փարպեցիի իտալական թարգմանութիւնը, քանի վանքին մէջ նորընծայ աբեղաները, իրենց վարժապետին առաջնորդութեամբ աւարտելով Ագաթանգեղոսին՝ կը պատրաստուին անցնիլ ուրիշ պատմագիրի: Նոյն տարին տպագրելի գիրքերու թիւը այնքան կ'աճի, որ Հ. Եղիա Թոմաճանի թարգմանած Հոմերոսի Իլիականին տպագրութեան առիթով Աբբազայրը կը գրէ. «ամենուստ ստէպ խնդրի Հոմերոս, ի Մատրասէ, ի Կալկաթայէ, ի Ճավայէ, ի Ղարապաղէ, յԵրեւանայ. եթէ չէր զիս ընկճեալ երկաթի մամուլն որ գալոց է արդ ի Լոնտրայէ, ես ինքնին հոգայի զայն (այսինքն՝ ծախսը), եւ չտայի ումեք զպիտոս Միսիթարեան ճեմարանիս, որ արդ գօտեւորեալն է եւ ի լոյս տալ զազգային

պատմագիրս զամենայն յիտալական բարբառ, հանդերձ լուսափայլ ծանոթութեամբք» (16 Մայիս 1841ին, առ Հ. Սրապիոն Պուրխեան, Պոլիս) :

Վանքիս տպագրած խտալերէն *Որբենացիէն*, Մխիթարեան Միաբանութեանս կողմէ յատուկ տպագիր ընծայականով՝ ուղղուած է Վենետիկի նորընտիր քաղաքապետին՝ Պալֆրի, ու կը մատնանշէ թէ գրքիս բովանդակութիւնը պատմութիւնն է հայ ազգին ծագումին, մաղթելով որ ներկայ հատորս առիթ ըլլայ աւելի եւս սերտացնելու եւ ամրապնդելու կապը՝ որ արդէն իսկ գոյութիւն ունի ընդ մէջ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի:

Նոյն այս հատորէն օրինակներ ընծայուած են Փարմայի դքսուհիին, Ֆիրենցէի դուքսին եւ Գրիգոր ԺԶ. Գահանայապետին, որոնց չնորհակալութեան եւ զնահատանքի նամակները կը պահուին վանքիս դիւանը:

Մովսէս Խոքեմացի, Մատեմագրութիւնք (1843)

1841ին Լը Վայլեանի կատարած *Որբենացիի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Ս. Ղազարի մէջ տպագրուած էր հայերէն բնագրով*: Այնուհետեւ պատրաստ ունէինք *Որբենացիի Պատմութեան կապարներու շարուածքը եւ նոյն տարին կարելի էր տպել զայն «Մատենագրութիւնք Նախնեաց» շարքին մէջ*: Հայերէն բնագրին պատրաստութեան համար, տպագրութեան Յառաջաբանին համաձայն, գործածուած են «օրինակք անթերի վեց», այն է՝ 1827ին տպուած փոքրագիր *Որբենացիի չորս օրինակներէն զատ՝ երկու նորեր, այն է՝ Զեռ. Թիւ 200 (տարի՝ 1660) եւ Թիւ 1023 (անթուական)*: *Որբենացիի այս տպագրութիւնը կ'ուշանայ երեք տարի, որովհետեւ կը պակսէին «Աշխարհացոյց»ի ընտիր օրինակներ*: Այս ուղղութեամբ ունինք հարուստ թղթակցութիւն՝ ընդ մէջ Սոմալեան Աբբահօր եւ միւս միաբաններուն, որոնք իրենց կարելին կ'ընեն՝ օր առաջ հասցնելու փափաքուած ձեռագիրները կամ ընդօրինակութիւնները:

Հ. Մինաս Բժշկեան այս տարիներուն *Խրիմ պաշտօնավարելուն, կարեկրութիւնն ունէր բարեկամներու միջոցով էլ միաձնի մատենադարանէն օրինակել տալ կարգ մը ձեռագիրներ՝ որոնց կը կարօտէր Ս. Ղազարի մատենադարանը*: Ահա թէ ինչ կը գրէ Սոմալեան Աբբահօր, 1 Յուլիս 1840ին, նկատմամբ մեր նիւթին. «գրեցի սակս Աշխարհագրութեան *Որբենացւոյն ուղղակի առ Կաթողիկոսն. յուսամ ի ձեռս բերել զայն՝ գէթ առ ժամանակ մի*: Եւ զարդիս հասին առ իս ի Մսեր դպրէ կրկին ճառք *Որբենացւոյն... զճառ Վարդապառի... զՊատմութիւն ուղեւորութեան Հոփսիմեանց*»: Նոյն այս նամակով Բժշկեան կը մէջբերէ Մսեր դպրի նամակէն հատուած մը՝ ուղղուած իրեն.

«Զգրչագիր օրինակ Աշխարհագրութեան սրբոյ Վարդապետին՝ չգտի ի դրանոցի սրբազան Հօր մերոյ եւ Առաջնորդի ի Քրիչեւ, զոր յուզեցի ի նորումս ամենայն հետազօտութեամբ: Յամի 1829, կամեցեալ իմ զտպագրեալն զոյգ ընդ Պատմութեան Հայ(ոց) համեմատել ընդ գրչա- գրացն, զորս տեսի ի գրատան էջմիածնի, գտի յամենայն էջնս զտար- բերութիւնս, ուրեք ուրեք եւ զյաւելուած կամ զպակասորդ բառից առաւել քան զոր մարթ է կարծել, սակայն յայլ նուազ թողի զայն աշխատութիւն. եթէ յաջողեսցի տեսնող գտանել զքանի մի օրինակս, արդարեւ բախտ եւ խնդութիւն մեծ եւ սրբոյ Վարդապետին եւ ձեզ»:

Բնականաբար այս տողերը դեռ աւելի կը շփոթեցնեն Սոմալեան Աբբահայրը, ու 15 Սեպտ. 1840 թուակիր նամակով կը ստիպէ Հ. Մի- նասը՝ փութով ձեռք բերել էջմիածնի օրինակը, որովհետեւ «յոյժ կարեւոր է մեզ ունել»։ 12 Օգոստոսին (1840) Հ. Մինաս կը գրէ թէ «տակաւին չընկալայ պատասխանի ի Կաթողիկոսէն՝ սակս Աշխարհա- գրութեան Խորենացւոյ»։ 25 Նոյեմբերին (1840) կը գրէ թէ կարելին կ'ընէ փափաքելին ձեռք բերելու համար, ու կը յուսար բարեկամական ճամբով ստանալ՝ եթէ վանքէն ստացած ըլլար իր հայերէն-ռուսերէն նորատիպ քերականութիւնը։ Տարուան մը լուութենէն ետք, Հ. Մինաս կը գրէ 25 Դեկտ. 1841ին թէ երկու սարկաւազի յանձնարարած է օրի- նակել էջմիածնի Աշխարհացոյցի օրինակը, եւ «հրամանաւ կաթողիկո- սին յանձնեցաւ Գէորգ եպս.ին հասուցանել առ իս... բայց տակաւին չհասաւ ի ձեռս իմ», աւելցնելով թէ հարկ է մեր տպագրութիւններէն շատ տեսակի օրինակներ նուիրել իրենց՝ կարենալ հասնելու համար մեր վախճանին, ու ցոյց կու տայ «թէ քանի դժուարութեամբ եւ որ- պիսի հնարիւք եւ ընծայատրութեամբ հաւաքին գրչագիրք»։

Սոմալեան Աբբայ կը փութայ պատասխանել Հ. Մինասին որ ձե- ռագիր հաւաքելու համար ոչ մէկ խնայողութիւն ընէ՝ մեր տպագրու- թիւնները սփռելու աջ ու ձախ, թելադրելով որ փափաքած գիրքերու ցանկը զրկէ վենետիկ՝ որպէսզի փութով հասցնէ իրեն. «չխնայել բնաւ ի տպագիրս մեր առ ի ձեռս բերելոյ գրչագիրս» (15 Յունուար 1842)։

Երկար սպասելէ ետք, երբ Ս. Ղազարի միաբանները կ'ակնկալեն ընդունելի Հ. Մինասէն սպասուած Աշխարհացոյցի օրինակը, կ'ընդու- նին անոր 2 Ապրիլ 1842 թուակիր նամակը թէ Գէորգ եպիսկոպոս կը դանդաղի իրեն հասցնել խոստացուած Աշխարհացոյցը, ու Սոմալեան Աբբայ ցաւով կը գրէ Բագրատունիի՝ թէ «մեզ զիղջ է, զի չհասաւ ի Ժա- մուռն ընտիր օրինակ Աշխարհագրութեան նորին գրչի, յէջմիածնայ, զի մարթանայք յաւարտն կցել յամբողջութիւն մատենագրութեանց նորին Քերթողահօր» (25 Փետր. 1842)։

1841ի Սեպտեմբեր ամսուն Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի, առաջին անգամ ըլլալով վենետիկէն կը դառնայ Խրիմ՝ այցելելու իր հարա- գտաներուն։ Այս առիթով կը տանի Սոմալեան Աբբահօր մաղթողական

նամակը՝ ուղղուած նորընտիր Ներսէս Կաթողիկոսի, ինչպէս նաեւ վերջին մեր հրատարակութիւններէն նմոյշներ, լռելեայն խնդրելով ակնկալուած Աշխարհացոյցը: Տարի մը ետք՝ Հ. Գաբրիէլ կը դառնայ վանք, Խրիմէն բերելով 14 գրչագիրներ, որոնց համար շնորհակալ կ'ըլլայ Սոմալեան Աբբայ Հ. Մինասին, 5 Սեպտ. 1842 թուակիր նամակով, բայց սրտի ցաւով կ'աւելցնէ. «Ո՛ր էր թէ ընդ նոսա լինէր եւ ցանկացեալ Աշխարհագրութիւն Խորենացւոյն, կամ թէ ցայսօր հասանէր նա այտի, առ ի վաղ լրումն տալ Մատենագրութեան սքանչելւոյն Գերթողհօր, որ ի բազմաց խնդրի»:

Նոյն այս տարիներուն՝ Շուշի Առաջնորդ Բաղդասար Արքեպս. Հասանջալալեանց կը դիմէ վանքիս՝ ստանալու համար կարգ մը հրատարակութիւններ: Աբբահայրը յարմար առիթը կը նկատէ, գրեթէ պաղատական բառերով՝ շարժել անոր սիրտը, ընդունելու համար անգին գանձը, աւելցնելով թէ ոչ ոսկի է մեր փնտռածը եւ ոչ ժողովուրդին արծաթը, այլ միայն տպագրութեամբ երեւան հանել մեր երանելի Նախնիքներուն քրտնաջան վաստակը, զոր իրականացնելու համար ամէն տեսակ անտանելի աշխատանք՝ ոչինչ կը թուի մեր աչքերուն: Ու այս առիթով կը թուէ թէ ո՛ր ձեռագիրներուն դեռ պէտք ունինք, որոնց մէջ յոյսով կը թուէ Խորենացիի Զորբորդ գիրքը, «որ թէ ի վեր երեւեսցի ուստեք, գանձ մեծ է արդարեւ Արամեանս ազգի, զոր եւ արժան էր փութով ի լոյս հանել եւս եւ եւրոպացի լեզուաւ» (29 Յունիս 1841):

Երեք տարի, 1840էն 1842, սպասելէ յետոյ, 1843ին կը սկսին հասնիլ Աշխարհացոյցի օրինակները: Հասանջալալեան Արքեպիսկոպոս 24 Փետր. 1842 թուակիր նամակով կ'իմացնէ թէ ուրիշ ձեռագիրներու հետ վանք ղրկած է նաեւ Խորենացիի աշխարհացոյցին ընդօրինակութիւնը, որ հաւանաբար չէ օգտագործուած տպագրութեան պատրաստուած բնագրին համար, որովհետեւ Սոմալեան կը գրէ անոր մասին. «խառնակ յոյժ եւ տարածայն գլխովին ի տպագրէն եւ ի պակասաւոր գրչագրաց ինչ որ առ մեզ» (առ Հ. Գ. Հիւրմիւզ, Պոլիս, 6 Մայիս 1843):

Հ. Մինաս Բժշկեանի ջանքերն ալ վերջապէս կու տան իրենց պըտուղը: 3 Մայիս 1843ին կը գրէ Աբբահօր թէ «Յերեկեան աւուր եհաս առ իս ի Գէորգայ եպիսկոպոսէ Էջմիածնի, ձեռամբ Թադէոսի Վրդ.ի Աշխարհագրութիւն Խորենացւոյն... ահա ընդ գրոյս աճապարեմ հասուցանել առ Վեհօթիւնդ»: Աբբահայրը չ'ուշանար յայտնել իր գոհունակութիւնը Հ. Մինասին, թէ ցարդ մեր ունեցած օրինակներէն լաւագոյնը հանդիսանալով Էջմիածնի օրինակը, «ըստ այնմ արդ կատարի տպագրութիւնն» (31 Մայիս 1843): Յիշեալ օրինակը ներկայիս կը գտնուի Զեռագրատուն, 2234 համարին ներքեւ:

Տպագրութեան ընթացքին Հ. Մինաս կ'ընդունի Էջմիածնի ձեռագիրներէն Աշխարհացոյցի երկրորդ օրինակ մը, եւ «դիտեալ ի նմին

զտարբերութիւնս ինչ՝ աճապարեցի հասուցանել առ ձեզ» կը գրէ Աբբաճօր (31 Մայիս 1843): Այս օրինակը վաճէր կը հասնի տպագրութիւնը աւարտելուն, եւ ներկայիս կը կրէ 2132 համարը:

Ու վերջապէս, շուրջ չորս տարի սպասումէ ետք՝ լոյս կը տեսնէ Սորենացիի Մատենագրութիւնքը, որմէ օրինակներ կը ղրկուին յատկապէս Էջմիածին, Հ. Մինասի ձեռքով: Նոյն այս Մատենագրութիւնը ունեցած է երկրորդ տպագրութիւն մը՝ 1865ին, ինչպէս փոքրադիր 1827ի Հայոց պատմութիւնը՝ 1881ին եւ 1955ին:

Վերջաբան

Մխիթար Աբբաճօր կատարած բազմաթիւ հրատարակութիւններու վերջինը՝ եղած է Հայկազեան Բառարանը, որու Յառաջաբանը գրած է մահուան անկողինին մէջ եւ ինք չէ տեսած իր ամբողջ կեանքով աշխատած ու պատրաստած բառգիրքին լրումը: Վերեւ մեր կատարած տեսութիւնները կ'ուզեմ աւարտել Նրանաշնորհ Հիմնադրիս յիշեալ Յառաջաբանէն հատուած մը մէջբերելով՝ ցոյց տալու իր հոգին, եւ թէ նոյնը այսօր եւս կենդանի է իր յաջորդներու սրտին մէջ.

«Սոնարհամիտ սրտիւ ընծայեմ քեզ զպտուղ բազմամեայ աշխատութեանս՝ նուէր սիրոյ. զի ցանկալի է ինձ յինէն առնուլ եւ քեզ տալ, եւ որոց քում սակի են. վասնզի որ ինչ իմ է՝ քոյ է, եւ որ ինչ քո՝ իմ. վասն որոյ եւ ծառայելս իմ քեզ՝ պարծանք են ինձ. մանաւանդ թէ՝ եւ լրումն պաշտաման իմոյ եւ իմոցս: Վասնզի ի սկզբանէ անտի որպէս ես, նոյնպէս եւ Միաբանութիւն մեր՝ կարգեալ կայ ի սպասաւորութիւն բանի Հայկազեան տոհմի, ի փառս Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս»:

Ինծի այնպէս կը թուի որ նոյն այս խօսքերուն արձագանգն է որ կը գտնեմ նաեւ Մխիթար Աբբաճօր յաջորդներէն, բազմարդիւն եւ վաստակաւոր Սուքիաս Սոմալեան Աբբաճօր նամակներէն մէկուն մէջ՝ երբ կը կարդամ. «Ի տպագրելն իմ զնախնեացն մատեանս, դիտաւորութիւնն չէր զի շահեցայց անտի դրամս, այլ զի շահեցուցից զազգն, հանելով ի լոյս զմեռելութիւն գրչադրացն. սորին վասն չեն իմում յօժարութեանս ներհականք՝ որք ի նոյնն ձեռնարկեցին, մանաւանդ թէ ուրախ զիս առնէին, եթէ զորս մեք չկարեմք տպագրել՝ նոքա ի լոյս ընծայէին» (8 Դեկտ. 1843ին, առ Հ. Աղեքսանդր Պէշիկթաշլեան, Պոլիս):

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Résumé

LES ÉDITIONS VÉNITIENNES
DE L'HISTOIRE D'ARMÉNIE PAR MOVSÈS XORENAC'I

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

En l'occasion du 15e centenaire de la composition du livre d'«Histoire d'Arménie» par Movsès Xorenac'i, l'Auteur nous fait l'historique des divers éditions de cet ouvrage fait à Venise, tout en fouillant les archives de St. Lazare et nous donnant des détails très intéressants à ce sujet.

Il faut dire que dès le début de son activité éditoriale (1715), la Congrégation Mekhitariste de Venise a fait imprimer que des livres à caractère religieux et à cette époque on était loin de penser d'éditer des livres historiques. Pour cette raison, en dehors de la Congrégation Mekhitariste, l'Evêque Sarkis Sarafian, voulant imprimer des livres à Venise, édita en 1752, l'«Histoire d'Arménie» de Movsès Xorenac'i.

Ce n'est qu'en la période de l'Abbé Général, l'Archevêque Soukias Somal (1824-1844), que fleurissent les éditions Mekhitaristes, par la publication des œuvres complètes de la littérature classique arménienne en deux formats différents, grand et petit. Ce n'est qu'après une longue gestation que la première édition mekhitariste du livre d'«Histoire d'Arménie» de Movsès Xorenac'i fut imprimée en 1827 en l'imprimerie de St. Lazare, en petit format, afin de pouvoir être à la portée de tous et d'être transportable dans les poches des vêtements («Livre de poche»).

La traduction française du livre d'«Histoire d'Arménie» de Xorenac'i par l'arménologue Le Vaillant de Florival, membre de l'Académie de St. Lazare, fut imprimé en l'imprimerie des pères Mekhitaristes de St. Lazare à Venise, en 1841. Pour cette édition, le traducteur a passé des mois à Venise à corriger sa traduction avec l'aide des pères du monastère. Toujours en 1841, les pères Mekhitaristes de St. Lazare traduisent et publient en italien le livre d'«Histoire de l'Arménie» de Xorenac'i. En la même année, une autre traduction en langue italienne apparaît à Venise, en ville, réalisée par Giuseppe Capelletti, créant une certaine agitation entre éditeurs et imprimeurs, et tout cela raconté par l'auteur de l'article en une multitude de détails.

En 1843, l'œuvre complète de Movsès Xorenac'i est éditée et imprimée en l'imprimerie de St. Lazare à Venise, comprenant non seulement l'édition comparée et critique de l'«Histoire», mais aussi tous ce qui est attribué à Movsès Xorenac'i: les homélies et surtout l'«Asxarac'ui'c». L'impression fut retardée de 4 ans dans l'espoir de retrouver de nouveaux manuscrits plus anciens et plus intéressants. Xorenac'i en petit format de 1827 a été réimprimé en 1881 et 1955, tandis que l'œuvre complète en grand format, de 1843, a eu une nouvelle impression en 1865.